

88-62-67

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

ПРАКТЫКУМ
па беларускай мове (фанетыка і правапіс)
для слухачоў падрыхтоўчага аддзялення

Мінск 1997

Складальнік А.А.Квяткоўскі, выкладчык

Зацверджана саветам факультэта дауніверсітэцкай падрыхтоўкі
і прафэсараў моладзі 19 мая 1997 г., пратакол № 12

Дыпламантык прапануецца слухачам падрыхтоўчага аддзялення,
якія будуць паступаць у Белдзяржуніверсітэт і здаваць уступныя
экзамены па беларускай мове (вусна ці пісьмова).

Выданне змяшчае тэарэтычныя звесткі і асноўныя правілы
па раздзелу "Фанетыка і правапіс". Акрамя таго, улічваючы
спецыфіку падрыхтоўкі на філалагічныя і нефілалагічныя
спецыяльнасці, падаюцца асноўны і дадатковыя матэрыялы (класі-
фікацыя зычных і галосных гукі, фанетычны разбор слова,
транскрыбіраванне тэксту, некаторыя практыкаванні), а таксама
прапануюцца спісы асноўнай і дадатковай літаратуры.

Гукі і літары. Галосныя і зычныя гукі і літары

Гукі - найменшыя моўныя адзінкі, з якіх складаецца слова.

Літары - знакі для перадачы гукаў на пісьме. Гукі мы чуем і вымаўляем, а літары пішам і бачым.

У беларускай мове 45 гукаў. З іх 6 галосных і 39 зычных.
Галосныя: а, о, у, ы, і, э. Зычныя: [б], [б'], [в], [в'], [г], [г'] (фрыкатыўныя), [г], [г'] (выбухныя), [д], [дж], [дз], [дз'], [ж], [з], [з'], [й], [к], [к'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [п], [п'], [р], [с], [с'], [т], [у], [ф], [ф'], [х], [х'], [ц], [ц'], [ч], [ш].

Для абазначэння 45 гукаў выкарыстоўваюцца 32 літары, якія і складаюць беларускі алфавіт: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, і, й (і нескладовае), к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў (нескладовае), ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я.

Для перадачы галосных гукаў на пісьме ёсць 10 літар: і, ы, у, э, а, о, е, ё, я, ю. Літары ы, у, э, о, а абазначаюць адзін галосны гук - той, што чуецца ў назве літары: ужываюцца яны толькі пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ці ў пачатку слова: мыла, дуб, казка, рэха, эра, арка, ордэн. Калі ж гэтыя літары стаяць пасля зычнай, то служаць для абазначэння галосных э, о, у, а, і і паказваюць на мяккасць папярэдняга зычнага: к [л'о]н, [л'удз'і], [з'а]м [л'а]к. Гэтыя ж літары (іх у такім выпадку называюць ётавымі) абазначаюць два гукі - [j] (ёт) + адпаведны галосны гук: э - [j] + [э], ё - [j] + [о], ю - [j] + [у], а - [j] + [а]. Гэта бывае ў наступных пазіцыях:

а) у пачатку слова: іныш[j]шы, ёлка[j]ка, юшка[j]шка, ярына[j]рына;

б) пасля галоснай у сярэдзіне ці на канцы слова: па[j]хаць, кра[j]на, сва[j]а, ма[j]о, тва[j]у;

в) пасля апострафа: п[j]а, пад[j]м, ад[j]тант;

г) пасля раздзяляльнага мяккага знака: мілы[j]н, мілы[j]рд;

¹Гук [j] абазначаецца літарай й, калі яна захоўваецца ў транскрыпцы бойка [бойка], чай [чай], але: маё [маjо], Ягор [jагор].

д) після у (нескладового): шчау[ʃʌ] здароу[ʒʌ], салау[ʎ i] ны.

Гук [i] у моунай плыні пад уплывам суседніх гукаў можа мяняць сваю якасць. Так у пачатку слова пры адсутнасці паўзы ён вымаўляецца як [й]: яна [й]я (яна і я), да[й] вана (да Івана), але калі папярэднія слова канчаюцца на цвёрды зычны (акрамя г, к, х), то гэты гук вымаўляецца як ы: ён [ы]яна (ён і яна), але снег[і]дзё, смех[і]грэх.

Пры класіфікацыі галосных* улічваюць месца ўтварэння і спосаб ўтварэння. Па месцы ўтварэння (у залежнасці ад рухаў языка у гарызантальным напрамку (уперад-назад) і ад таго, якая частка спінкі языка (пярэдняя, сярэдняя ці задняя) актыўна артыкулюе) выдзяляюцца галосныя:

1) перадняга рада - [i], [э];

2) сярэдняга рада - [ы], [а];

3) задняга рада - [о], [у].

Спосабам ўтварэння таго ці іншага галоснага гука служыць адпаведны пад'ём спінкі языка па вертыкалі і ўдзел ці няўдзел губ у яго ўтварэнні. Адрозніваюць тры ступені пад'ёму:

✓ 1) галосныя верхняга пад'ёму - [i], [ы], [у] (язык у найбольшай ступені падняты да паднябэння);

2) галосныя сярэдняга пад'ёму - [э], [о] (спінка языка мае сярэдні пад'ём);

3) галосныя ніжняга пад'ёму - [а] (спінка языка мінімальна паднята).

Галосныя [y], [o] ўтвараюцца пры ўдзеле губ і называюцца лабіялізаванымі (лац. *labia* - губа).

Астатнія галосныя - нелабіялізаваныя.

Пры класіфікацыі зычных улічваецца 4 прыметы:

1) ўдзел голасу і шуму (г. зн. ўдзел ва ўтварэнні гука галасавых звязак);

2) наяўнасць або адсутнасць змякчэння (г. зн. наяўнасць дадатковых рухаў языка у напрамку да цвёрдага паднябэння);

3) месца ўтварэння (г. зн. перашкоды на шляху выдыхаемага паветра);

* Тут і далей пазначаны матэрыял, які можа быць прапанаваны слухачам, што паступаюць на філалагічныя спецыяльнасці.

4) спосаб ўтварэння (г. зн. спосаб пераадолення перашкоды).

Паводле ўдзелу голасу і шуму адрозніваюцца санорныя і шумныя зычныя.

Санорныя - гэта такія гукі, якія ўтвораны пры дапамозе голасу і шуму, пры гэтым голас пераважае над шумам. Да санорных належаць: [в], [в'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [р], [р'], [ʃ], [ʃ'].

Ва ўтварэнні шумных звонкіх зычных удзельнічае не толькі шум, але і голас, які узнікае ў выніку напружання і вібрацыі галасавых звязак: [б], [б'], [г], [г'] (фрыкатыўныя), [д], [д'] (выбухныя), [ж], [ж'] (выбухныя), [з], [з'].

Шумныя глухія зычныя гукі ўтвараюцца толькі адным шумам, без голасу, пры поўных галасавых звязках: [п], [п'], [ф], [ф'], [х], [х'], [к], [к'], [ц], [ц'], [ч], [ч'], [ц'], [т].

Усе зычныя, апроча [ф], [ф'], ўтвараюць пары па звонкасці - глухасці (усяго 13 пар).

Зычныя гукі [ж], [дж], [ш], [ч] называюцца шыпячымі (у сувязі з шыпячым характарам вымаўлення), а [дэ], [дэ'], [э], [э'], [с], [с'], [ц], [ц'] - свісцячымі (у сувязі са свісцячым характарам вымаўлення).

Па прымеце цвёрдасці - мяккасці зычныя падзяляюцца на 3 групы:

а) парныя па цвёрдасці - мяккасці (15 пар): [б] - [б'], [в] - [в'], [г] - [г'], (выбухныя), [г] - [г'] (фрыкатыўныя), [д] - [д'], [э] - [э'], [к] - [к'], [л] - [л'], [м] - [м'], [н] - [н'], [п] - [п'], [с] - [с'], [т] - [т'], [ф] - [ф'], [х] - [х'],

б) няпарныя цвёрдыя (зацвярдзелыя): [ж], [дж], [р], [у], [ч], [ш], [дэ], [ц];

в) няпарны мяккі [й].

Па месцы ўтварэння усе зычныя гукі падзяляюцца на губныя (іх 11) і язычныя (іх 28). Сярод губных адрозніваюць:

а) губна - губныя: [б], [б'], [м], [м'], [п], [п'], [у];

б) губна - зубныя: [в], [в'], [ф], [ф'].

Язычныя гукі ў сваю чаргу падзяляюцца на:

а) пераднеязычныя: [д], [дэ], [дэ'], [ж], [дж], [з], [э], [л], [л'], [н], [н'], [с], [с'], [р], [т], [ц], [ц'], [ч], [ш];

б) да сярэднеязычных адносіцца гук [й];

І Падзел зычных на пераднеязычныя, сярэднеязычныя, заднеязычныя залежыць ад таго, якая частка спінкі языка (пярэдняя, сярэдняя ці задняя) актыўна ўдзельнічае ў іх ўтварэнні.

в) заднеязычныя : [г], [г'] (выбухныя), [г], [г'] (фрыкатыўныя), [к], [к'], [х], [х'].

Способ утварэння зычных гукаў* – способ пераадолення на шляху выдыхаемага паветра. Перашкода бывае розных відаў:

1) поўнае змыканне органаў маўлення, якое пераадоляецца, і паветра з шумам выходзіць наружу – вымаўляюцца змычныя, або выбухныя: [б], [б'], [г], [г'] (выбухныя), [д], [д'], [п], [п'], [т], [т'], [к], [к'];

2) змыканне няпоўнае са шчыльнай, праз якую паветра прасочваецца з шумам – утвараюцца шчылінныя, ці фрыкатыўныя: [в], [в'] [г], [г'] (фрыкатыўныя), [ж], [ж'], [з], [з'], [й], [й'], [у], [у'], [с], [с'], [х], [х'], [ш];

3) поўнае змыканне органаў маўлення і адначасовы рух паветранага струменя ў абход перашкоды – утвараюцца змычна-праходныя: [м], [м'], [н], [н'] (паветра праходзіць праз нос), [л], [л'] (паветра праходзіць па баках языка);

4) поўнае змыканне органаў маўлення, паміж якімі затым павольна ўзнікае шчыліна, – утвараюцца змычна-шчылінныя, ці афрыкаты: [дз], [дз'], [ц], [ц'], [дж], [дж'];

5) змыканне і размыканне органаў маўлення (языка і паднябення), ці рытмічнае дрыжэнне – утвараюцца дрыжачы [р].

Практыкаванне 1. Прачытайце тэкст, знайдзіце словы, у якіх напісанне не супадае з вымаўленнем. Растворыце асаблівасці вымаўлення гукаў у гэтых словах.

Стаю той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно скончана жніво, зезена жыта ў гумны і над апусцелым полем дружна узлятаюць стайкі шпакоў – прадвеснікаў блізкае восені. Зямля здаецца лёгкай, бязважкай, яна ўся дыхае цішай, спакоем. Усё відаць як на далоні: і кожнае дрэва на шляху, і калодзежны жураў у далняй вёсцы, і зубчасты край лесу, і бялявы дымок далёка – далёка, дзе праходзіць чыгунка. Нават бачыш, як трапечацца жаўцелы лісток на бліжняй бярозе, як высока – высока ў небе ляціць няведама куды самотная павуцінка.

Над купчатай імшарнай пацешна ўзнімаецца бусел, паважна ляціць над полем, выцягнуўшы ўперад сваю задумную дзюбу.

– Наш бусел! – ганарыста гаворыць Міколка.

– Хваліся! – смяюцца хлопчукі. – Што ні бусел, дык твой!

– А вот жа наш. Глядзіце! Хочаце аб заклад, на ўсе баравікі..

І Міколка ўзмахвае сваім кошыкам ... (Лыньк).

Практыкаванне 2. Выпішыце словы, у якіх колькасць гукаў і

літар не супадае, вызначце колькасць гукаў і літар у словах.

Перавесці, бядняк, Маіна, Аркадзьеў, дамоўка, па-людску, спрадвеку, енчу, В'етнам, Язеп, зязоля, аб'іналы, з'есці, селянін, здароўе, дзяцел, лясны, вузел, жыбуць, маладое, явар, ручаі, ягаднік, гасінец, шлях, Іна, маіх, яравы, юны, дысцыпліна, барэльёф, кастылья, іржавы, цёмны, еднасць, Лавуазье, трох'ярусны, жалеза, інтэрв'ю, жвір, Мар'я, жніво, ётавы, жытні.

Практыкаванне 3. Выпішыце словы ў 2 слупкі: у левы слупок – словы, дзе літары е, ё, ю, я, і абазначаюць 2 гукі, у правы – дзе гэтыя літары абазначаюць 1 гук.

Пад'ём, лёгка, дзюба, б'ю, крыю, сеньёр, зюзюкаць, раз'юшаны, ехаць, юнак, лье, яліна, ляскаць, яснасць, паветра, усё, пяшчотна, шчасце, ідзём, мільён, месяц, мяцеліца, куп'ё, лямпа, некалі, кусаюць, людзей, шануюць, сее, патрыёт, здароўе, верны.

Практыкаванне 4. Прачытайце словы, спалучэнні слоў. Вызначце, якія гукі абазначае літара і.

Да ведаў імкнуцца, пакрышка іржой, вялікія ільготы, у гаі, маё і тваё, брат і сястра, старой ільномалкі, пачаў імшыць, на іржэўніку, іхні, ~~заімпрыяны~~.

Практыкаванне 5. Выпішыце словы з зычнымі: 1) звонкімі: а) шыпячымі, б) свісцячымі; 2) глухімі: а) шыпячымі, б) свісцячымі; 3) санорнымі.

Жыццё, прытулак, гарачы, любоў, шчыры, сакрэты, пачуццё, сэрца, патрыёт, шчаслівы, бераг, вяршаліна, вечар, грыбны, жалезны, дождж, крук, цячэнне, цыркач, мароз, шытак, дзядзька, вяз, гамак, джыгіт, цыкуль, дровы, чарчэнне, дарожка, дзынканне, сена, сцяг, з'есці, шчоўкнуць, шыба, снег, сакрэт.

Практыкаванне 6. Прачытайце тэкст, вусна ахарактарызуйце ў падкрэсленых словах зычныя гукі паводле: а) удзелу голасу і шуму, б) цвёрдасці і мяккасці, в) удзелу органаў маўлення і месца утварэння.

На золку XX стагоддзя на Беларусі зазаяў вясёлкай цудоўны самародак, непаўторна вялікі талент, выразнік заповітных дум і светлых надзей народа – Янка Купала.

Здаецца і ведаеш творы паэта, а усё роўна кожны раз, калі разгортваеш яго кнігу і пачынаеш чытаць, – адкрываеш для сябе штосьці новае, нязведанае.

Творы Янкі Купалы абуджаюць светлае жаданне убачыць увачавідкі

тыя мясціны, што ўгадвавалі яго, тыя снежкі і дарогі, па якіх хадзіў вялікі пясняр, выкрасаючы з сэрца асветлення магутным розумам радкі, што увабралі ў сябе гэтак шмат народных дум, людской жудбы, радасных спадзяванняў і здзяйсненняў (Ул. Крэвіч).

Практыкаванне 7.* Выкарыстоўваючы класіфікацыю зычных і галосных, назавіце наступныя гукі:

- а) зычны, санорны, зацвярдзелы, дрыжачы, пярэднеязычны;
- б) галосны, нелабіялізаваны, сярэдняга пад'ёму, пярэдняга рада;
- в) зычны, глухі, зацвярдзелы, змычна-шчылінны, пярэднеязычны шыпячы;
- г) зычны, глухі, мяккі, змычны, заднеязычны;
- д) галосны, нелабіялізаваны, верхняга пад'ёму, пярэдняга рада.

✓ **Практыкаванне 8.** Выпішыце словы, у якіх спалучэннем літар дэ, дж перадаюцца 2 гукі.

Дэот, джала, паджары, падзагалолак, падземны, паджылкі, джыгіт, нараджэнне, падзяліць, ураджайны, адзначыць, дэнкаць, агароджа, джунглі, адзімаваць, аджыць.

Парадак фанетычнага разбору слова

1. Запіс слова з дапамогай фанетычнай транскрыпцыі.
2. Падзел на склады, колькасць і тыпы складоў (прыкрыты ці непрыкрыты, адкрыты ці закрыты), націскны склад.
3. Тып націску (рухомы ці нерухомы).
4. Характарыстыка гукаў: 1) галосных: а) паводле удзелу губ, б) месца пад'ёму языка, в) ступені пад'ёму языка; 2) зычных: а) паводле ўдзелу голасу і шуму, б) цвёрдасці-мяккасці, в) месца утварэння; працягласці (калі гук падужаны, адзначыць гэта).
5. Колькасць гукаў і літар.

Узор фанетычнага разбору слова^I

А на дварэ ўжо вечарэе, і ночка блізка, змрок гусцее (К-с).

^I Падаецца поўны фанетычны разбор слова, для слухачоў нефілалагічных спецыяльнасцей ён можа быць спрошчаным.

1. [б л' і с к а].

2. У слове два склады: [бл'і] – прыкрыты, адкрыты, націскны, [ска] – прыкрыты, адкрыты.

3. Мае рухомы націск (параўн.: блізка і бліжэй).

4. [б] – зычны, шумны, звонкі, змычны, губна-губны, цвёрды; абазначаны літарай б (бэ);

[л] – зычны, санорны, змычна-праходны, пярэднеязычны, мяккі; абазначаны літарай л (эл).

[і] – галосны, нелабіялізаваны, пярэдняга рада, верхняга пад'ёму; абазначаны літарай і (і).

[с] – зычны, шумны, глухі, шчылінны, свісцячы, пярэднеязычны, зубны, цвёрды; абазначаны літарай з (зэ).

[к] – зычны, шумны, глухі, змычны, заднеязычны, цвёрды; абазначаны літарай к (ка).

[а] галосны, нелабіялізаваны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму; абазначаны літарай а (а).

5. У слове 6 гукаў і 6 літар.

Практыкаванне 9. Зрабіць фанетычны разбор падкрэсленых слоў.

1. Цяжкавата было падаваць на развітанне руку і сказаць нейкае пажаданне (Янк.). 2. Неўзабаве убачыў бацькоўскую сядзібу, і сэрца маё моцна забілася. (А. Марціновіч). 3. Бярозкі на ўзвале былі нізенькія, але шырокія – галіны з гэтым лісцем пачыналіся ад самае зямлі (А. Савіцкі). 4. Метраў за трыста ад берага хлопцы адчулі пад нагамі зямлю. (Я. Маур). 5. Дрэвы – да сонца, людзі – да волі цягнуцца праз стагоддзі (Р. Барадулін). 6. Я палюбіў і ціхую раку, і лазнякі пад ёю, і пясчаныя пагоркі, на якіх аж да самае восені хвалюецца пад ветрам жыта. (І. Чыгрынаў).

Асноўныя правілы транскрыбіравання тэксту*

1) Галосныя гукі абазначаюцца літарамі а, о, у, ы, і, э.

2) Для абазначэння зычных гукаў выкарыстоўваюцца ўсе літары алфавіта, што абазначаюць зычныя, і дадаткова для абазначэння гука [дз] – лацінская літара х, а для абазначэння [дж] – ъ. Фрыкатыўны гук [г] прынята абазначаць грэчаскай літарай γ (гама), а літарай г звычайна абазначаецца [г].

3) Мяккасць зычнага абазначаецца знакам ['].

4) Калі гук [й] абазначаецца літарай й, то яна захоўваецца і ў транскрыпцыі: гай [гай], бойка [бойка]; у астатніх выпадках абазначаецца літарай j: маё [ма'jо], маянэз [ма'янэс].

Агульныя заўвагі

Гукі і літары. Галосныя і зычныя гукі і літары

Парадак фанетычнага разбору слова

Узор фанетычнага разбору слова

Асноўныя правілы транскрыбіравання тэксту

Узор транскрыпцыі

Склад і націск. Асаблівасці беларускага націску

Праваніс галосных о, э, а

Праваніс галосных е, ё, я

Праваніс некаторых спалучэнняў галосных у запазычаных словах

Праваніс у

Праваніс галосных пасля зацвёрджаных зычных

Праваніс звонкіх і глухіх, свісцячых і шпіячых зычных

Праваніс д-дз', т-ц'

Праваніс мякакага знака

Ужыванне апострафа і раздзяляльнага мякакага знака

Праваніс падобных зычных

Прыстаўныя зычныя гукі

Літаратура

Квяткоўскі Аляксандр Аркадзевіч

Практыкум па беларускай мове (фанетыка і праваніс)
для слухачоў падрыхтоўчага аддзялення

Адказны за выпуск А.І.Урублеўскі

Падпісана да друку 22.09.97. Фармат 60x84/16. Папера друк. №3.

Друк афсетны. Умоўн. друк. арк. 1,5. Умоўн. фарбадзіт. 1,5

Ул. выд. арк. 1,0. Тираж 500 экз. Заказ № 22.

Белдзяржуніверсітэт. 220050, Мінск, пр. Ф. Скарны, 4.

Надрукавана на ретапрынце Белдзяржуніверсітэта.

220050 г. Мінск, Бабруйская, 7.